

Петро Кулаковський
Остроз

ЗВИНИГОРОДСЬКИЙ ПОВІТ У ЛИТОВСЬКУ ДОБУ

Стаття присвячена вивченню формування Звинигородського повіту в складі Великого князівства Литовського. Ефективному розвитку цього процесу перешкоджали постійні татарські напади. Як наслідок, на середину XVI ст. Звинигородщина являла собою практично незаселену територію, яка виступала об'єктом підприємницької діяльності переважно брацлавської шляхти й міщан. Субрегіон став одним з центрів таких форм господарської діяльності, як пасічництво, мисливство, рибальство, які могли розвиватися за несприятливих умов українського прикордоння.

Ключові слова: Звинигородський повіт, Велике князівство Литовське, татари, колонізація, намісники, управління.

Статья посвящена изучению формирования Звинигородского повета в составе Великого княжества Литовского. Эффективному развитию этого процесса препятствовали постоянные татарские набеги. Как следствие, в середине XVI века Звинигородщина представляла из себя практически незаселенную территорию, которая выступала объектом предпринимательской деятельности преимущественно брацлавской шляхты и мещан. Субрегион являлся одним с центров таких форм хозяйственной деятельности, как пасечничество, охота, рыболовство, которые могли развиваться в неблагоприятных условиях украинского пограничья.

Ключевые слова: Звинигородский повет, Великое княжество Литовское, татары, колонизация, наместники, управление.

Article is devoted to studying of forming of the Zvenyhorodskyy district in composition the Grand Duchy of Lithuania. The permanent Tatar attacks prevented effective development of this process. As a result, in the middle of the 16th century Zvenyhorodschyna was practically uninhabited territory, which acted as entrepreneurship mainly for Bratslav gentry and middle class. The sub-region has become one of the centers of these forms of economic activity, as apiculturing, hunting, fishing, which could develop under adverse conditions of Ukrainian border.

Key words: Zvenyhorodskyy district, Grand Duchy of Lithuania, Tatar, colonization, deputies, governing.

Звинигородський повіт як територіально-адміністративна одиниця Великого князівства Литовського є, без сумніву, найменш відомою для дослідників територією цієї держави. Такий стан визначається браком джерельних даних, слабкою заселеністю території, непостійним існуванням навіть адміністративного центру повіту – Звинигорода. Географічне розташування повіту – на одному з головних татарських шля-

хів в українські землі (Чорному), віддалено від основних водних артерій регіону (Дніпра і Бугу), на перетині інтересів більш потужних центрів (Києва і Брацлава) – призвели до його пограничного розташування і тяжіння одночасно/поперемінно до Поділля чи Київщини. Це призводило до «обкרוювання» повіту на користь обох центрів з одночасною не зацікавленістю в його самодостатньому розвитку. Як наслідок, з'явилося поняття «Звинигородщина», під яким розумілася територія повіту, що від'єднувалася від адміністративного центру – Звинигородського замку – і долучалася до інших повітів князівства чи існувала як самостійна територіальна одиниця.

Територія майбутнього литовського повіту в киево-руську добу залишалася пограничною територією між осілим і кочовим населенням. Причиною слабкої динаміки «осідання» населення тут, як видається, була специфіка місцевої річкової системи. Колонізація, яка розвивалася довгий час по річковим артеріям, не мала значних перспектив на Звинигородщині. З півночі географічною перешкодою для колонізації території виступали притоки Дніпра, насамперед Рось, які протікали з заходу на схід і, відповідно, у тому ж керунку сприяли колонізаційним потокам. З заходу таку ж «стіну» творили ліві притоки Бугу, зокрема Соб. Гірський та Гнилий Тікичі, басейни яких практично співпадали зі Звинигородщиною, потенційно відкривали колонізаційний поступ на південь – по течіях Висі й Синюхи, але вимагали від колоністів опанування всього цього річкового ареалу, що, зважаючи на впадіння Синюхи до Бугу далеко в степах, було завданням надскладним. Як наслідок, така перспектива для XIV–XVI ст. виглядала менш привабливою, ніж колонізаційний поступ по Бугу й Дніпру. З такої ситуації об'єктивно виникало, що Звинигородщина протягом всього цього періоду була зоною не лише ризикової колонізації, але й колонізації спорадичної, схильної то до наступу, то до відступу.

Зрештою, не слід забувати про те, що через Звинигородщину пролягав, як вже згадувалося, один з основних шляхів в українські землі з Криму – Чорний. Цей шлях, подолавши Дніпро біля Очакова, йшов лівобережжям Бугу, долаючи бродами цілий ряд невеликих річок, в тому числі Вись, Гнилий Тікич. Вийшовши за межі Звинигородщини Чорний шлях поділявся на два відгалуження. Одне направлялося на Білу Церкву й Київ, а інше – на Волинь. Постійні татарські напади й проходи їх по Звинигородщині не давали можливості створення тут стійкої мережі населених пунктів.

Більше ніж століття, з середини XIII до середини XIV ст., Звинигородщина перебувала під татарським контролем. Італійський францисканець Плано Карпіні, який у лютому 1246 р. перебував у Каневі, повідомляв, що вся навколишня територія управлялася татарами і являла собою переважно татарські пасовища. На правобережжі Дніпра, включно

з Звинигородщиною, за його інформацією, кочувала орда Куремси, яка на зиму опускалася до північного узбережжя Чорного моря¹. Однак Звинигородщина розташовувалася на периферії татарського впливу. Автори XV–XVI ст. відзначали, що власне Татарія у цьому регіоні розпочиналася дещо південніше – у полях за Брацлавом і на південь від Тясмина². По узбережжям Бугу та Синюхи протягом вказаного періоду кочувала ханська ставка. Ще в середині XVI ст. кримський хан Сагіб Гірей нагадував литовському князеві Сигізмунду-Августу, що в урочищах по Бугу й Синюсі бували колись кочовища Батия, Узбека, Джанібєка, а також збереглися численні «кешені» (татарські надгробки)³. Про тісні зв'язки субрегіону з економікою Золотої Орди свідчить знайдення тут десятка скарбів джучидських монет, переважно хана Джанібєка (1342–1357 рр.)⁴.

Напередодні походу литовського князя Ольгерда на Поділля Звинигородщина, за версією цілого ряду дослідників, перебувала в складі Ямболукської орди. Її основні кочів'я традиційно знаходилися західніше Дністра, між Карпатами і нижніми течіями Пруту та Дунаю. На початку 1350-х рр. молдавани за допомогою угорців витіснили цю орду на схід. Як наслідок, користуючись послабленням центральної влади у Золотій Орді, Ямболукська орда захопила ханські кочів'я по Дністру, Бугу і Синюсі. Центром цієї орди став Ябу-городок, розташований на лівому березі Бугу, після впадіння до нього Синюхи⁵. Дещо іншу версію пропонує Я. Дашкевич. На його думку, Велике Поділля в цей час розподілялося між трьома темниками – Кутлу-Бугу, Хаджибеем і Дмитром. Перший володів Подунав'ям, Хаджибей – Причорномор'ям, Дмитро – Прославією

¹ Путешествия в восточные страны Платона Карпини и Рубрика. – М., 1957. – С. 67, 68, 70.

² Книга хождений: Записки русских путешественников XI–XV веков. – М., 1984. – С. 121; Мемуари до історії Південної Русі. – Дніпропетровськ, 2005. – Вип. I (XVI ст.). – С. 188–189.

³ Книга посольская метрики Великого княжества Литовского, содержащая в себе дипломатические сношения Литвы в государственное время короля Сигизмунда-Августа (с 1545 по 1572 год) / Сост. М. Оболенский, И. Данилович. – М., 1845. – С. 41.

⁴ Котляр М. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. – К., 1971. – С. 85, 87–90; Шабульдо Ф. Землі Юго-Западної Русі в складі Великого княжества Литовського. – К., 1987. – С. 30–31.

⁵ Брун Ф. Черномор'є. – Одеса, 1879. – Ч. 1. – С. 79, 179; Смирнов В. Д. Кримське ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века. – СПб., 1887. – С. 179, 343, 345; Петрунь Ф. Ханські ярлики на українські землі // Східний світ. – 1928. – № 2. – С. 182; Його ж. Нове про татарську старовину Бозьсько-Дністрянського степу // Східний світ. – 1928. – № 6. – С. 164–166; Його ж. Степове Побужжя в господарському та військовому укладі українського пограниччя // Журнал Научно-исследовательских кафедр в Одессе. – 1926. – Т. 2. – С. 99.

(Брацлавщиною). Північні межі Прославії сягали річки Дмитрів Кільш (пізніший Гнилий Тікич). Дмитро, за версією Я. Дашкевича, був ісламізованим русином або аланом. Після 1362 р. північні межі володіння Дмитра посунулися до Саврані; йому вдалося, натомість, зосередити в своїх руках колишні володіння Кутлу-Бугу і Хаджибея. Паломник початку XV ст. монах Зосима відзначав південніше Брацлава наявність «Мітеревих кешеней» (Дмитрового кладовища). Лише після смерті Дмитра (між 1377 та 1380 рр.), на думку Я. Дашкевича, литовцям вдалося опанувати Велике Поділля – аж до берегів Чорного моря⁶.

Саме з цими трьома темниками, за свідченням Матея Стрийковського, литовський князь Ольгерд зав'язав у 1362 р. на р. Синя Вода (Синюха) битву. Серед інших міст литовський князь, перемігши у цій битві, підкорив Торговицю, Білу Церкву і Свинигород (Звинигород)⁷. І хоча, згідно цього ж автора, татар «загнали за Перекоп», останні швидко відновили свій контроль над степовою частиною Правобережжя Дніпра. Слід гадати, що до 1380 р., коли до влади в Золотій Орді прийшов Тохтамиш, на Звинигородщину, як і на все Східне Поділля, поширювався контроль Коріатовичів. На цей час припадає, правдоподібно, і поява в Звинигороді першого дерев'яного замку.

Історики Золотої Орди, зокрема В. Єгоров, стверджують, що після 1360 р. на Правобережжі Дніпра улусів цієї держави вже не було. Цей автор пов'язує це з затьжною кризою, в яку потрапила Золота Орда після смерті Джанібека⁸. З цим можна погодитися лише частково. Татари тут, без сумніву, мали свої кочів'я, а після 1380 р. їм вдалося повернути контроль над Східним Поділлям, в тому числі й Звинигородщиною. Тому, ймовірно, якийсь час Східне Поділля було кондомініумом Коріатовичів і татар.

Лише 1393 р. з наказу Вітовта Скиргайло оволодів Звинигородом і Черкасами⁹. Вітовт у зв'язку з цією подією надав київському князю Во-

⁶ Дашкевич Я. Степові держави на Поділлі та в Західному Причорномор'ї як проблема історії України в XVI ст. // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – 2006. – Вип. 10. – С. 114, 116–118.

⁷ Strykowski M. Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkiej Rusi. – Warszawa, 1846. – Т. 2. – С. 7.

⁸ Єгоров В. Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв. – М., 1985. – С. 50–51.

⁹ Полное собрание русских летописей. – М., 1980. – Т. 35: Летописи белорусско-литовские. – С. 65, 101, 138, 159, 186, 206, 228; Фелікс Шабульдо пересунув цю дату на 1395 р. і пов'язав з походом Тамерлана до середнього Подніпров'я (Шабульдо Ф. Земли Юго-Западной Руси. – С. 143–144). Всупереч думці цього автора, перенесення цієї дати є не можливим, оскільки наприкінці 1394 р. Скиргайло вже був мертвий.

лодимиру Ольгердовичу Копиль, а Київ передав Скиргайлу¹⁰. Немає сумніву, що у часи правління Скиргайла у Києві Звинигород знаходився у сфері його впливу¹¹. Скиргайло, як свідчать літописи, був отруєний і помер наприкінці 1394 р.¹².

Литовський контроль над Східним Поділлям і після цього був, значною мірою, умовним. Татари продовжували вважати його своїм. Про це свідчить опис перськими авторами знаменитого походу в Золоту Орду Тимура в 1395 р. Останній, за свідченням Шерефа-ад-Діна Шамі і Шерефа-ад-Діна Йєзді, досяг річки Узі (Дніпра), в районі місцевості Манкерман (Київ) пограбував улус Бек-Ярика. Представники останнього Баш-Тимуроглан і Актау переправились через Узі й вступили в улус Хурмадая¹³. З цієї інформації виникає, що, як і припустив Ф. Шабульдо, Поросся й Звинигородщина перебували під контролем татар¹⁴.

Тимур завдав страшного удару Золотій Орді, але для Литви це мало, радше, позитивні наслідки. Хан Золотої Орди Тохтамиш втік до Криму і всі надії на відновлення своєї влади пов'язував з Вітовтом. За свідченням літописців, він та його син Джелал-ад-Дін періодично мешкали в Києві¹⁵. Саме Тохтамиш став першим правителем Золотої Орди, який надав Вітовту ярлик на розлогі землі, в тому числі й Звинигород з округою¹⁶. Цим фактом татари мабуть вперше визнали юрисдикцію Литви над Східним Поділлям.

Включення Звинигорода Скиргайлом із санкції Вітовта до Київського князівства мало тимчасовий характер, оскільки суперечило тодішній географічній ідентифікації цього субрегіону. Ще на час укладення «Списка городов руських», яке на думку М. Тихомирова мало місце між 1387 та 1392 рр., Звинигород однозначно зараховується до подільських укріпле-

¹⁰ Молчановский Н. Очерк известий о Подольской земле до 1434 г.: преимущественно по летописным источникам. – К., 1885. – С. 233; Шабульдо Ф. Земли Юго-Западной Руси. – С. 139–140.

¹¹ Полное собрание русских летописей. – Т. 35. – С. 72, 90.

¹² Tęgowski J. Kiedy zmarł Skirgiełło? // Społeczeństwo i polityka do XVII wieku. – Olsztyn, 1994. – S. 59–64; до цього вважалося, що Скиргайло помер 1396 р. (див.: Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX–XVII ст.): склад, суспільство і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження. Львів, 2000. – С. 311; Русина О. Псевдокиївські князі XIII–XV ст. // Ї ж. Студії з історії Києва та Київської землі. – К., 2005. – С. 56).

¹³ Тизенгаузен В. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – М.-Л. 1941. – Т. II. – С. 121, 179–180

¹⁴ Шабульдо Ф. Земли Юго-Западной Руси. – С. 143–144.

¹⁵ Полное собрание русских летописей. – СПб., 1897. – Т. 11: Никоновская летопись. – С. 215; Войтович Л. Нащадки Чингіз-хана: вступ до генеалогії Чингізидів-Джучидів. – Львів, 2004. – С. 214–215.

¹⁶ Шабульдо Ф. Чи існував ярлик Мамаю на українські землі (до постановки проблеми) // Його ж. Синьоводська проблема в новітніх дослідженнях. – К., 2005. – С. 107.

них міст, разом з Брацлавом, Вінницею, Сокольцем і навіть Черкасами¹⁷. Однак ситуативна політична логіка, що обумовлювалася активною причорноморською політикою Вітовта, суперечила цьому географічному визначенню. Ця політика реалізовувалася саме через межиріччя Бугу й Дніпра, тобто тодішнє Східне Поділля, а сприяла розширенню Київського князівства. Суперечність могла бути ліквідована встановленням повного контролю Вітовта над Поділлям, але на заваді цього стояли інтереси Корони і Владислава Ягайла.

Така двозначна ситуація навколо Східного Поділля визначала неоднозначність щодо юрисдикції над Звинигородщиною, хаотичність і протиріччя в номінаціях на посади тощо. Литовці вважали її своєю. На цій позиції настоювали і окремі дослідники. Зокрема, С. Кучинський вважав, що після смерті Скиргайла Звинигород отримав власного намісника. На його думку, ним до 1408 р. був Патрикій Наримунтович¹⁸. О. Русина заперечила цю тезу, стверджуючи, що Патрикій Наримунтович ніколи до 1408 р. не фігурує як «Звинигородський»¹⁹. Заперечує можливість Патрикія бути звинигородським князем і Л. Войтович²⁰. Однак, на нашу думку, його можливість формально перебувати на намісництві у Звинигороді це не спростовує. Інша справа, що для Патрикія Наримунтовича, який був у різні роки князем хотенським, стародубським, карачевським і навіть у Великому Новгороді, Звинигород у силу своєї віддаленості навіть від інших південних оборонних пунктів князівства залишався лише елементом особистого престижу.

З іншого боку, твердження щодо приналежності Східного Поділля на переломі XIV–XV ст. до Корони мають безсумнівні джерельні підтвердження. Виникає, однак, питання, настільки надання на східноподільські замки реалізовувалися і відповідали тодішньому фактичному стану. Так, привілей Спиткові з Мельштина на Поділля, виданий королевою Ядвігою 10 липня 1395 р., поширює володіння адресата на схід до Дніпра, включно з Звинигородом і Черкасами²¹. В дійсності ж, основний, якщо не виключний, інтерес номінанта зосереджувався на Західному Поділлі

¹⁷ Тихомиров М.Н. «Список русских городов дальних и ближних» // Исторические записки. – М., 1952. – Т. 40. – С. 223, 229.

¹⁸ Kuczyński S.M. Ziemie czernihowsko-siewierskie pod rządami Litwy. – Warszawa, 1936. – S. 178–180

¹⁹ Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. – К., 1998. – С. 105–106.

²⁰ Войтович Л. Князівські династії... – С. 300.

²¹ Zbiór dokumentów małopolskich / Wyd. I. Sułkowska-Kuraś i S. Kuraś. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1974. – Cz. VI: Dokumenty z lat 1386–1417. – S. 465–468; Михайловський В. Еластична спільнота. Подільська шляхта в другій половині XIV – 70-х роках XVI ст. – К., 2012. – С. 68.

й спробах закріпитися на чорноморському узбережжі, тому Звинигород залишався поза його увагою. Принагідно слід зазначити, що Румянцевський літопис повідомляє, що Вітовт за проханням Ягайла записав йому Західне Поділля за суму 20 тисяч кіп; Східне ж Поділля залишалося під юрисдикцією Вітовта. При цьому до східноподільських замків, де Вітовт поставив своїх старост, віднесені Брацлав, Вінниця й Соколець²². Відсутність у цьому переліку Звинигорода, на нашу думку, означає, що цей замок визначався як належний до Київського князівства.

Спитко з Мельштина загинув у битві на Ворсклі в 1399 р. і королівському подружжю Владислава Ягайла та Ядвіги слід було вирішити питання – кому передати Поділля, а відтак гіпотетично і Звинигород. Актом від 1400 р. цю землю отримав молодший брат короля Свидригайло. Оскільки на той час Спитко вважався таким, що потрапив до татарського полону, то в разі його повернення Подільська земля знову мала опинитися в його руках²³. Литовсько-руська версія подій вказує на те, що Ягайло повернув Західне Поділля Вітовту²⁴, і, відтак, надання Свидригайлові Поділля мало бути, щонайменше, узгоджене з Вітовтом. Тим більше, згоди Вітовта вимагало від'єднання Звинигорода від Київського князівства і повернення його до Подільської землі. Владарювання Свидригайла на Поділлі цього разу було короткотривалим – вже в березні 1402 р. він, невдоволений визнанням Вітовта литовським князем, уклав угоду з Орденем, що остаточно унеможливило йому бути представником Владислава Ягайла в Подільській землі²⁵. Це не завадило, втім, Свидригайлу й далі йменуватися подільським князем і зараховувати до своїх володінь подільські замки, в тому числі й Звинигород²⁶. Щоправда, правова підстава була для цього вже іншою. Згідно згаданого трактату, укладеного Свидригайлом 2 березня 1402 р. в Марієнбурзі з Орденем, він як майбутній князь Литви отримував серед іншого і замки «*Czirkasy i Zwinihrod w ziemi Podolskiej*»²⁷.

Між правлінням Спитка та Свидригайла на Поділлі відбулася одна варта уваги хроністів подія – відразу ж після битви на Ворсклі мав місце

²² Полное собрание русских летописей. – Т. 35. – С. 208.

²³ *Kurtyka J.* Repertorium podolskie. Dokumenty do 1430 r. // *Rocznik Przemyski.* – 2004. – R. 40. – Zesz. 4: Historia. – S. 167.

²⁴ Полное собрание русских летописей. – Т. 35. – С. 208.

²⁵ *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1993. – Т. IV: XIV–XVI віки – відносини політичні. – С. 185.

²⁶ *Михайловський В.* Еластична спільнота. – С. 78–83.

²⁷ *Daniłowicz I.* Skarbiec diplomatów papieżkich, cesarskich, krolewskich, książących, uchwał narodowych, postanowień różnych władz i urzędów posługujących do krytycznego wyjaśnienia dziejów Litwy, Rusi Litewskiej i ościennych im krajów. – Wilno, 1860. – Т. 1. – S. 331 (N 746); *Коцебу А.* Свидригайло, великий князь литовский. – СПб., 1835. – С. 53.

татарський похід на правобережжя Дніпра, в ході якого був обложений Київ, погромлене все Правобережжя, включно з Волинню, відновлена сплата данини з Поділля²⁸. Зрозуміло, що в ході цього походу значних руйнувань мала зазнати і Звинигородщина.

Межі Звинигородського повіту на кінець XIV – початок XV ст. можна окреслити лише приблизно. Як свідчить надання Соколяця Федором і Костянтином Коріатовичами своєму слугі Гриньку, датоване 20 червня 1391 р., західна межа Звинигородщини тягнулася від річки Конели – притоки Гірського Тікича до межиріччя Удича і Синиці²⁹. Північна межа доходила до течії Росі, яка виступала природно-географічною межею між субрегіонами та відігравала ще й адміністративну роль з часів Київської Русі. За згаданим «Списком городов руських», який відносить Черкаси до Поділля, а Корсунь і Канів – до Київщини, можна було б думати, що Звинигородщина простягалася до Дніпра, як це були схильні вважати представники шляхти Брацлавського воєводства наприкінці XVIII ст.³⁰. Однак, зважаючи на те, що округи, згодом повіти, формувалися навколо оборонних замків, територію Черкаського замку слід виключити зі Звинигородщини. За спостереженнями В. Юркевича, межею між Звинигородщиною і округою Черкаського замку слугували річки Ольшанка, доплив Росі, та Ташлик, притока Тясмину³¹. Південна ж межа орієнтувалася на природні перешкоди – на річки Вись і Синюха.

Якщо погодитися з думкою, що Звинигород з волостю до середини 1390-х рр., принаймні, перманентно перебував під владою татар, то його землі і шляхи сполучень, в тому числі й Чорний шлях, про який йшлося вище, були добре їм відомі. Як наслідок, щоб уникнути брацлавських сторожових постів, розташованих понад Бугом, татари рухалися лівим берегом Синюхи і після переправи через Вись у Звинигородщину отримували цілий ряд варіантів подальшого просування до українських земель Литовського князівства. Отже, територія повіту навколо Гірського і Гнилого Тікичів постійно потерпала від татарських нападів, що не дозволяло тут створити стійку мережу населених пунктів. Фактично єдиним населеним і оборонним пунктом довгий час залишався лише Звинигород. Згодом робилися спроби (з перемінним успіхом) заселити верхню течію Гірського

²⁸ Шабульдо Ф. Земли Юго-Западной Руси. – С. 149–150.

²⁹ Груша А. Невядома грамота Фёдора Карыятывіча за 1391 г. // Беларускі гістарычны агляд. – Мінск, 2001. – Т. 8. – С. 132–133.

³⁰ О. Гваньїні взагалі продовжував Поділля аж до Дону (*Гваньїні О.* Хроніка європейської Сарматії / Упор. Ю. Мицик. – К., 2007. – С. 416).

³¹ Юркевич В. Звинигородщина в XV–XVI вв. // Історико-географічний збірник. – К., 1927. – Т. 1. – С. 13–14.

Тікича та добре заліснений схід повіту (Лебединський ліс). За аналогією з пороськими селами поодинокі поселення Звинигородського повіту заселялися служебниками, яких очолювали отамани і які відбували військову службу на сеньйора.

Цим сеньйором якийсь час був польський король Владислав Ягайло. Починаючи з 1402 р. він правив Поділлям через своїх намісників. Підставою відібрання Поділля у Свидригайла стало укладення ним у Мальборку союзу з Тевтонським орденом³². Незабаром Владислав Ягайло добився зречення від Поділля й інших претендентів на владарювання в ньому. В середині 1403 р. Федір і Василь Коріатовичі відмовилися від своїх претензій на Поділля, а вдова Спитка з Мельштина отримала компенсацію за колишні володіння чоловіка³³. Ситуація змінилася після переможної для Корони і Литви битви під Грюнвальдом у 1410 р. Оцінюючи заслуги в ній Вітовта (а, крім цього, і його відступ від доволі тісних і неприємних для Корони контактів з Орденем), польський монарх надав Поділля у пожиттєве володіння Вітовту. Цей факт мав місце на початку 1411 р., коли Владислав Ягайло відкликав з Поділля свого намісника Петра Влодковича з Харбиновиць³⁴. Юридично це рішення було схвалене на з'їзді у Злоторії у жовтні 1411 р.³⁵ Відкритим залишається питання, чи охоплювала протягом попереднього часу юрисдикція намісників Владислава Ягайла і Східне Поділля. В літературі предмету дослідження поширена думка, що маркація Західного Поділля від Східного відбулася ще під час надання Подільського князівства Спиткові з Мельштина³⁶. Однак і Спитко, і Свидригайло, і Владислав Ягайло поширювали свою владу (принаймні формально) і на Східне Поділля. Так само Вітовт до своєї смерті в 1430 р. здійснював свою юрисдикцію над всім Поділлям. Інша справа, що слабо заселена східна частина Поділля, а особливо Звинигородщина, в юридичних актах кінця XIV – початку XV ст. представлена слабо і тому виникає враження, що вона не фігурує як об'єкт політики згаданих володарів.

Втім навіть позбавлений людної волості Звинигород мав для оборони південно-східних кордонів Корони (до 1411 р.) і південних кордонів Литовського князівства (з 1411 р.) надзвичайно важливе значення. Не ви-

³² Prochaska A. Lenna i maństwa na Rusi i na Podolu. – Kraków, 1901. – S. 13–14.

³³ Tęgowski J. Sprawa przyłączenia Podola do Korony Polskiej w końcu XIV wieku // Teki krakowskie. – Kraków, 1997. – T. V. – S. 173–174; Михайловський В. Еластична спільнота. – С. 85.

³⁴ Kurtyka J. Podole pomiędzy Polską a Litwą w XIV i 1. połowie XV wieku // Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu / red. F. Kiryk. – Kraków, 2000. – S. 35–36.

³⁵ Молчановский Н. Очерк известий о Подольской земле... – С. 274.

³⁶ Михайловський В. Еластична спільнота. – С. 84.

падково, що у 1411 р. цей замок під час об'їзду східних і південних рубежів князівства відвідав король Владислав Ягайло. За свідченням Яна Длугоша та інших джерел, король з Києва Дніпром дістався Черкас, а далі суходолом – Звинигорода, Сокольця, Караулу, Брацлава, щоб, зрештою, у Кам'янці зустрітися з Вітовтом³⁷. Значення Звинигорода підсилювалося фактом його знаходження на шляху з Черкас до Брацлава, що, принаймні, видимо творило суцільну оборонну лінію; насправді ж такої ніколи не існувало й найбільш слабкою ланкою була саме територія, підлегла Звинигороду.

У 1416 р. татари здобули й зруйнували Звинигородський замок. 15 липня цього року лівонський магістр Спангейм писав до Великого магістра з Трок: татарський цар (Керім-Бірдей), котрий убив свого брата (Джелал-едіна), утік з Татарщини на Литву, а його противник (Едигей), здобувши Звинигород («Swyna chorda») і обложивши інші міста, воює з Вітовтом³⁸.

Ця інша назва Звинигорода Свина хорда, інколи Свинигород, породили в історіографії дискусію щодо локалізації Звинигородського замку. Н. Молчановський вважав, що «Свина орда» це не Звинигород, а Синя вода – замок, розташований на однойменній річці, на південний захід від Звинигорода, і не відновлений після цієї руйнації³⁹. Нині цю версію Н. Молчановського додатково розбудовує Тетяна Гедзь. Вона вважає, що сучасна Звенигородка Черкаської області не має нічого спільного з Звинигородом і заснована лише на початку XVII ст. Натомість на лівому березі Сниводи (Синюхи) існував замок і місто Звинигород, що асоціюється зі згадками Я. Длугоша, Б. Ваповського, М. Стрийковського, так званих «литовсько-руських літописів»⁴⁰. Її гіпотезу, зважаючи на брак джерел, важко як підтвердити, так і спростувати. Однак, по-перше, той факт, що люди початку XVII ст. асоціювали тодішню Звинигородку з Зви-

³⁷ *Długosz J. Dzieła wszystkie.* – Kraków, 1869. – Т. IV: Ks. XI, XII. – S. 123; *Wapowski B. Dzieje korony Polskiej i Wielkiego księstwa Litewskiego od roku 1380 do 1535.* – Wilno, 1847. – S. 305; *Codex epistolaris Vitoldi Magni Ducis Lituaniae 1376–1430 / Colectus opera A. Prochaska.* – Cracoviae, 1882. – S. 242; *Молчановский Н. Очерк известий о Подольской земле...* – С. 274; *Kolankowski L. Dzieje Wielkiego księstwa Litewskiego za Jagiellonów.* – Warszawa, 1930. – Т. 1: 1377–1499. – S. 110.

³⁸ *Liv., Esth – und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten Herausgegeben von Dr. Friedrich Geogr. Von Bunge.* – Riga, 1867. – Fünfter Band. – S. 144; *Kolankowski L. Dzieje Wielkiego księstwa Litewskiego za Jagiellonów.* – S. 127; *Codex epistolaris Vitoldi...* – S. 352–353.

³⁹ *Молчановский Н. Очерк известий о Подольской земле...* – С. 291.

⁴⁰ *Гедзь Т. До питання про існування та локалізацію «степоного» Звенигорода [електронний ресурс] – Режим доступу: www.myslenederevo.com.ua/uk/Sci/AuxHistSci/HistGeography/Zvenygorod.html* – назва з екрану.

нигородом литовської доби свідчить на користь належності обох назв до історії одного населеного пункту. По-друге, назва «Свина орда» дає підстави для деяких асоціативних висновків. Слово «орда» етимологічно означає «стан», «кочів'я», пов'язується з кочівниками, у нашому випадку з татарами. Прикметник «свина» вказує на те, що цей стан, ймовірно, займався розведенням свиней. Цим, напевно, займалися християни, але які перебували під владою татар. Оскільки ця назва вживається ще 1416 р., то відповідні асоціації можливі в межах одного-двох поколінь. Якщо ці припущення є вірними, то розведенням свиней можна було займатися там, де поблизу є значні лісові масиви – тодішнє їх утримання передбачало не стільки відгодівлю, як випас. Звідси виникає, що локалізація Т. Гедзь «Свиної орди» (Звинигороду) в надбузькому степу виглядає сумнівною; натомість знаходження цього поселення поблизу Гнилого Тікича й значних лісових масивів – цілком правдоподібним.

З огляду на церковну організацію, Звинигород разом з Вінницею і Брацлавом підпорядкувався Галицькій митрополії. За свідченням Ульріха Ріхенталя, автора «Хроніки собору в Констанці», у 1418 р. на цей собор разом з митрополитом Григорієм Цамблаком прибули, крім духовних осіб, представники міст, що розташовувалися на теренах митрополії, в тому числі й з Звинигорода (Clingenburg)⁴¹.

Майже двадцять років владарювання Вітовта на Поділлі були характерні для східної її частини відносною розбудовою інфраструктури. Активна політика князя щодо просування на чорноморське узбережжя сприяла перетворенню Звинигорода й його округи на територію умовного тилу. Так тривало до 1416 р., до вже згадуваного спустошливого походу Едигея на Київщину й Східне Поділля. Згодом, у 1418 р., Вітовту вдалося досягти укладення мирного договору з Едигеєм⁴². Оскільки останній очолював Ногайську орду, то договір, правдоподібно, міг розмежувати сфери впливи між підписантами по нижній течії Дніпра. Незабаром Вітовту вдалося врегулювати і відносини з татарами, що контролювали Крим. Цьому сприяло те, що засновник Кримської держави і династії Гіреїв Хаджі Гірей протягом 1428–1430 рр. перебував в «гостях» у Вітовта, переховуючись від переслідування з боку інших спадкоємців Золотої Орди⁴³. Там Хаджі Гірей і видав ярлик Вітовту на величезний

⁴¹ *Скочиляс І.* Галицька (Львівська) єпархія XII – XVIII ст. Організаційна структура та правовий статус. – Львів, 2010. – С. 167.

⁴² *Барбашев А.* Вітовт: последние двадцать лет правления 1410–1430. – СПб., 1891. – С. 188.

⁴³ *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IV. – С. 309; *Петрунь Ф.* Ханські ярлики на українські землі. – С. 135.

масив земель, в тому числі київської тьми, володимирської тьми, подільської тьми, брацлавської тьми, Звинигорода з при належностями, Черкас, Хаджибея і Маяка. Ярлик пізніше неодноразово підтверджувався наступними представниками династії Гіреїв⁴⁴. Визнаючи юрисдикцію Литви над цією територією Хаджі Гірей обумовив це сплатою «упоминків» – грошей і коштовностей, які мали доставлятися з Вільни через Київ до Криму. На думку дослідників, Звинигород, як і інші перераховані в ярликах землі, були визнані за Короною і Литвою ще Тохтамишем після вдалих походів Вітовта в 1393–1394 рр.⁴⁵. Однак Тохтамиш для кримських правителів не був настільки значимою постаттю, як засновники династії Гіреїв, тому отримання Вітовтом саме ярлика Хаджі Гірея можна вважати юридичним закріпленням колишніх золотоординських володінь, в тому числі й Звинигорода, у складі Литовського князівства. Вітовт здійснював управління Поділлям через призначуваного старосту – урядника єдиного для всього регіону. Довгий час ним був Юрій Гедигольд, який виконував повноваження старости з 1411 до 1423 р. Той факт, що Гедигольд перед цим був київським воєводою, лише підкреслює значення Поділля для Вітовта і для Литви в цілому⁴⁶. Інші Вітовтові старости на Поділлі також представляли впливові литовські роди. Після Гедигольда старостою був Петро Монтигердович, а в 1426–1430 рр. – Ян Довгірд⁴⁷.

Після смерті Вітовта у 1430 р. Ягайло затвердив права на Поділля новому литовському князю Свидригайлу. Але польські пани на чолі з кам'янецьким старостою Михайлом Бучацьким не допустили входження урядників Свидригайла в подільські замки⁴⁸. У наступному році, після війни між сторонами, згідно з укладеним між ними за участі магистрів Тевтонського й Лівонського орденів та волоського й мультянського господарів перемир'ям Звинигород разом з іншими замками Східного Поділля (Брацлав, Соколець, Дашків). знову визнавався за Свидригайлом⁴⁹. Перемир'я мало тривати до 24 червня 1432 р., з можливою пролонгацією

⁴⁴ Lietuvos Metrika. Knyga Nr 8 (1499–1514) / Parengė: A. Baliulis, R. Firkovičius, D. Antanavičius. – Vilnius, 1995. – С. 83–84.

⁴⁵ Шабульдо Ф. Чи існував ярлик Мамаю на українські землі. – С. 107.

⁴⁶ Korczak L. Litewska rada wielkoksiążęca w XV wieku. – Kraków, 1998. – S. 83.

⁴⁷ Urzędnicy podolscy XIV – XVIII wieku. Spisy / Oprac. E. Janas, W. Kłaczewski, J. Kurtyka, A. Sochacka. – Kórnik, 1998. – S. 119–120; Korczak L. Litewska rada wielkoksiążęca w XV wieku. – S. 83.

⁴⁸ Lewicki A. Powstanie Świdrygiełły. Ustęp z dziejów unii Litwy z Koroną. – Kraków, 1892. – S. 75; Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. IV. – С. 192–193.

⁴⁹ Daniłowicz I. Skarbiec diplomatów... – Wilno, 1862. – Т. 2. – S. 124; Молчановський Н. Очерк известий о Подольской земле... – С. 360; Stadnicki K. Synowie Giedymina. – Lwów, 1849. – S. 94; Lewicki A. Powstanie Świdrygiełły. – S. 102.

ще на рік. Це був перший документ, який виразно поділяв Поділля на Західне і Східне. При Короні залишалося Західне Поділля з замками Кам'янець, Скала, Смотрич, Червоноград; при Литві – Брацлав, Соколець, Звинигород, Летичів. Остаточне розмежування і вирішення спірних питань щодо Поділля мало наступити 2 лютого 1432 р. на з'їзді в Полубижах (між Парчовом і Берестям)⁵⁰. Свидригайло призначив брацлавським (а, відтак дуже правдоподібно, що й звинигородським) намісником князя Василя Сангушковича⁵¹.

Обрання Сигізмунда Кейстутовича великим князем литовським у серпні 1432 р. ситуацію на Поділлі не змінило. Східна частина Поділля продовжувала належати Свидригайлу⁵². Намісником Східного Поділля Свидригайло призначив Федька Несвізького. Його резиденція знаходилася у Брацлаві. Федьку вдалося відбити наступ на Поділля поляків, але його союз з татарами тягнув усі відповідні цьому союзу незручності. Татари періодично вдавалися до грабежів. Один з таких мав місце у 1433 р. Оминути цього разу Звинигородщину татари просто не могли, зважаючи на те, що Поділля на захід від Брацлава було недоступне для них через розташування там військ Федька Несвізького. Взагалі, чи контролював Несвізький Звинигородський повіт залишається під питанням. Так, восени 1432 р. під час наступу поляків на Поділлі Федько, за свідченням джерел, уникав великих битв, здав всі замки, підконтрольні Свидригайлу, останнім – Брацлав, який разом з містом наказав спалити. Після цього він тимчасово полишив Поділля⁵³. З цієї інформації виникає, що для Федька підконтрольне йому Поділля завершувалося неподалік Брацлава, а не на берегах Дніпра. Згідно з відомими на сьогодні документами, Федько йменувався кременецьким і брацлавським старостою, а, крім цього, мав як отчину ще Збараж, Хмельник, Вінницю і Соколець. Свидригайло у 1434 р. ув'язнив Федька за складення присяги новому польському королю Владиславу III⁵⁴. Однак його згодом звільнили польські старости і Федько за допомогою мешканців Луцька розбив військо Свидригайла. Після цього він перейшов на бік поляків, здавши подільські замки, зокрема Кременець

⁵⁰ *Kolankowski L. Dzieje Wielkiego księstwa Litewskiego za Jagiellonów.* – S. 179–180.

⁵¹ Грамоты великих князей литовских с 1390 по 1569 год / Собр. В. Антонович, К. Козловский. – К., 1868. – С. 8.

⁵² *Кочубу А.* Свидригайло, великий князь литовский. – Прибавления. – С. 11, 8–9 – перший список руськомовний, але, очевидно, переклад з латини або німецької, бо з численними похибками; другий список – німецькомовний; *Lewicki A. Powstanie Świdrygiełły.* – S. 148.

⁵³ *Ibid.* – S. 162.

⁵⁴ *Розов В.* Українські грамоти. – К., 1928. – Т. 1: XIV – перша половина XVII в. – С. 129–133; *Lewicki A. Powstanie Świdrygiełły.* – S. 245–246.

і Брацлав⁵⁵. Брацлав (а можливо й Звинигород) з якихось причин відразу в руки поляків не перейшов і лише в березні 1435 р. після його здобуття союзником Корони молдавським воєводою Стефаном був призначений брацлавський староста Джерслав Влостовський⁵⁶. Свидригайло зі свого боку незабаром після зради Федька призначив намісником Поділля якогось князя Вятка, який розпочав боротьбу за Поділля⁵⁷.

Докладний перебіг боротьби Свидригайла за Поділля невідомий, але 1 квітня 1436 р. він писав до великого магістра Ордену, що Кременець і практично все Поділля після спільної акції його людей і татар перебуває під контролем Івашка Монивидовича, якого Свидригайло призначив там намісником⁵⁸. Все Поділля, напевно, виключало Кам'янець і деякі інші замки Західного Поділля. Чи входив до юрисдикції Івашка Звинигород, відповісти складно. Однак, якщо припустити, що нижче наведена інформація щодо Каленика Мишковича достовірна, то радше ні. Хоч Івашко Монивидович, як відомо, і відіграв ключову роль у збереження для Свидригайла Києва, де князь Олелько Володимирович, надісланий литовським князем Сигізмундом, готовий був влаштувати переворот⁵⁹, і користувався значним впливом у Києві, але процес «відірвання» Звинигорода від Східного Поділля вже був достатньо просунутим – формально окреме намісництво вже існувало. До цієї версії схиляє той факт, що в ході тривалої боротьби Свидригайла з поляками за Поділля супротивників литовського князя мало цікавила частина регіону, східніше Брацлава.

На думку про те, що Звинигород почав переорієнтовуватися на Київ, крім вищезазначеного, наводить згадка про призначення Свидригайлом у 1434 р. намісником Звинигорода, а одночасно й Путивля, Каленика Мишковича – засновника роду Калениковичів⁶⁰. Згадка ця наведена

⁵⁵ Коцебу А. Свидригайло, великий князь литовский. – С. 190; Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. IV. – С. 217.

⁵⁶ Lewicki A. Powstanie Świdrygiełły. – S. 246.

⁵⁷ Коцебу А. Свидригайло, великий князь литовский. – С. 193.

⁵⁸ Там же. – С. 223; Lewicki A. Powstanie Świdrygiełły. – S. 274; Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. IV. – С. 217; намісником кременецьким і брацлавським Івашко залишався і в 1437–1438 рр. (див.: Urządnicy podolscy XIV – XVIII wieku. Spisy / Oprac. E. Janas, W. Kłaczewski, J. Kurtyka, A. Sochacka. – Kórnik, 1998. – S. 119).

⁵⁹ Lewicki A. Powstanie Świdrygiełły. – S. 245; Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. IV. – С. 216.

⁶⁰ Kojalowicz W.W. Herbarz rycerstwa W. X. Litewskiego tak zwany Compedium czyli O klejnotach albo herbach, których familie stanu rycerskiego w prowincjach Wielkiego Księstwa Litewskiego zażywają / Wyd. R. Piekosiński. Kraków, 1897. – S. 138; Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна. – К., 2008. – С. 184.

Ш. Окольським та В. Кояловичем і датується серединою XVII ст. Припустити, що вона була наведена автором «на замовлення» когось з нащадків Каленика виглядає мало правдоподібним. Нашадки Каленика – Тишкевичі, Халецькі, Стецькі займали чільне місце в шляхетському соціуму Київського воєводства, але жодним чином не висували претензій до Звинигорода. Більше того, Ш. Окольський зазначив, що привілей на час написання його праці зберігався в архіві Тишкевичів⁶¹. З другого боку, в іншому наданні Свидригайла Каленику на села на Волині й Київщині, південніше Полонного й Чуднова, датованому 1437 р., адресат надання неназваний намісником Звинигорода й Путивля⁶². Втім, для часу, коли наявність урядів в адресата ще набула фетишного значення, як це було пізніше, практика для канцелярії цілком допустима. Крім цього, можна розглядати це надання як забезпечення Каленикового намісництва на Звинигороді, якому власних ресурсів відверто бракувало. Не виникає, натомість, сумнівів, що на певний час Звинигород став київським пригородком. Каленик Мишкович помер не раніше 1450 р., але, чи зберіг він свої уряди після 1440 р. – питання відкрите. У будь-якому разі, маємо в часи правління Свидригайла факт відділення Звинигорода від Брацлава і оформлення тут окремого намісництва.

Відтак, Свидригайло близько 1440 р. втратив контроль над Звинигородом. Якщо оцінювати роль Східного Поділля в планах Свидригайла, то її слід вважати незначною. Як слушно зауважив М. Грушевський, Свидригайло опирався на князів і панів, а ця верства в Східному Поділлі була надзвичайно слабкою⁶³. Натомість, Звинигородщина, як і Східне Поділля в цілому, мали важливе значення як коридор для прибуття на територію Корони і Литви Свидригайлових союзників – татар і волохів.

З 1440 р. Київщина була передана великим князем Казимиром у княгині Олельку Володимировичу. Звинигород з повітом без сумніву підпорядковувався Олельку і його сину Семену як київським князям. М. Грушевський припустив, що все Східне Поділля входило до юрисдикції Олельковичів. Інакше б, на його думку, черкаський намісник Свиридов з наказу Семена Олельковича не проводив розмежування з Волоською землею, Турцією і татарами, почавши від Мурахви (притоки

⁶¹ *Okolski S. Orbis Poloni.* – Cracoviae, 1642. – Т. II. – С. 93.

⁶² Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. – СПб., 1863. – Т. 1: 1361–1598. – С. 12.

⁶³ *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IV. – С. 220.

Дністра) і завершуючи Тихою Сосною, допливу Дону⁶⁴. Крім цього, здавалося б, підтверджують цю позицію відомі надання Олельковичів на Східному Поділлі. Так, Семен Скіпор отримав від Олелька село Гушинці під Вінницею, Ярема Шишко – від Семена земельні володіння понад притоками Дністра⁶⁵, а Міхно – від того ж Семена село Дешківці у Вінницькому повіті⁶⁶. Однак, в дійсності все було складніше.

Контроль Олельковичів над всім Східним Поділлям не міг бути встановлений у 1440 р. Як відомо, Свидригайло до своєї смерті (1452 р.) був волинським князем⁶⁷ і, правдоподібно, весь цей час контролював частину Східного Поділля. Принаймні, в середині 1440-х рр. (1443–1445 рр.) намісником у Брацлаві від його імені виступає князь Василь Сангушкович⁶⁸. В 1447 і 1451 рр. як брацлавський намісник⁶⁹ фігурує Юрша Іванович, відомий сподвижник Свидригайла, герой оборони Луцька в 1431 р., на коротко навіть його київський воєвода (1436–1438 рр.)⁷⁰. Близьким до Свидригайла був і князь Михайло Васильович Чорторійський, що виконував повноваження його надвірного маршалка. Він названий брацлавським намісником з 1463 до 1480 р.⁷¹ Л. Войтович вважає за можливе розширити його перебування на посаді з 1452 до 1489 р.⁷², хоч джерельно автор це не підтверджує. У 1489 р. як брацлавський намісник фігурує князь Андрій Олександрович Сангушко⁷³. Вже цей, мабуть непов-

⁶⁴ Акты, относящиеся к Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. – СПб., 1848. – Т. 2: 1506–1544. – С. 362; *Кленатский П.* Очерки по истории Киевской земли. Литовский период. – Біла Церква, 2007. – С. 91.

⁶⁵ *Яковенко Н.* Українська шляхта... – С. 169; Грамоты великих князей литовских... – С. 19–20.

⁶⁶ Акты Литовской метрики / Собр. Ф. Леонтович. – Варшава, 1897. – Т. 1. – Вып. 1: 1499–1507. – С. 78.

⁶⁷ *Войтович Л.* Князівські династії Східної Європи. – С. 497.

⁶⁸ Грамоты великих князей литовских... – С. 7–8; Л. Войтович іменує його ще й вінницьким намісником (*Войтович Л.* Князівські династії Східної Європи... – С. 353), але існування таких намісників документально не підтверджено.

⁶⁹ *Korczak L.* Litewska rada wielkksiążęca w XV wieku. – S. 86; *Urzednicy wojewodztwa wołyńskiego XV–XVIII wieku. Spisy / Oprac. M. Wolski.* – Kórnik, 2007. – S. 61.

⁷⁰ *Urzednicy wojewodztwa kijowskiego i czernihowskiego XV–XVIII wieku. Spisy / Oprac. E. Janas, W. Klaczewski.* – Kórnik, 2002. – S. 65.

⁷¹ *Boniecki A.* Poczec rodow w Wielkim księstwie Litewskim w XV i XVI wieku. – Warszawa, 1887. – S. XXV; *Halecki O.* Ostatnie lata Świdrigiełły i sprawa wołyńska za Kazimierza Jagiellończyka. – Kraków, 1915. – S. 245, 249, 270; *Lietuvos Metrika. Knyga Nr 8.* – С. 217 – тут згадка без дати, можна лише зрозуміти, що за правління Казимира Ягелончика.

⁷² *Войтович Л.* Князівські династії Східної Європи... – С. 318.

⁷³ *Lietuvos Metrika. Knyga Nr 4 (1479–1491) / Parengė: L. Anužyte.* – Vilnius, 2004. – P. 84; *Archiwum ksiąząt Sanguszków w Sławucie / Wyd. przez B. Gorczaka.* – Lwów, 1890. – Т. III: 1432–1534. – С. 21; *Любавский М.* Обласное деление и местное управленние Литовско-

ний, перелік брацлавських намісників до початку 1490-х рр. свідчить про однозначний зв'язок Брацлава саме з Волинню. Невипадково, що саме представники волинської князівської верстви обіймали майже безперервно цей уряд (Юрша теж представляв волинську еліту), що забезпечувало волинське домінування в цій частині Східного Поділля. Навіть, якщо погодитися з О. Халецьким і вважати згадку 1480 р. про Петра Яновича Монтигердовича як «намісника браславського» в розумінні саме Брацлава Подільського, а не Браслава у власне Литві⁷⁴, то це жодною мірою не порушує логіку вирішального волинського впливу на Брацлав – вся подальша кар'єра П. Монтигердовича була пов'язана з Волинню (луцький староста, маршалок землі Волинської)⁷⁵.

Ситуація з Вінницею виглядає інакше. Вже наводився приклад, коли київські князі надавали земельні володіння в окрузі цього замку. Поява наприкінці 1480-х рр. на намісництві у Вінниці представників роду Кмитів, який належав до впливових панських родів Київщини, не може бути випадковою. Три з чотирьох синів Волчка Олександровича Кмитича (Матвій, Бик і Богдан) обіймали уряд вінницького намісника⁷⁶. Домінування Волчковичів, родичів Олельковичів, гілкою яких (Волчковичів) є Кмити, на київських пригородках в якості вінницьких намісників наприкінці XV ст. не викликає сумнівів⁷⁷. З іншого боку, до 1498 р. на вінницькому намісництві не був представлений жодний волинський князь. Щось не схоже на те, щоб волинські князі мирилися з фактом недоступності Вінниці, якби вона належала до Волинської землі. Як наслідок, слід з великою долею ймовірністю припустити, що Вінниця до молдавських походів Яна Ольбрахта кінця XV ст. тяжіла більше до Києва, ніж до Волині.

Звинигород, як не парадоксально, раніше за Вінницю потрапляє в сферу впливу волинських князів. У травні 1494 р. «виринає» намісник брацлавський і звинигородський Федір Іванович Четвертинський, якому великий князь Олександр повідомляє про підтвердження привілею Сеньку Кошці на село Шпиків, що було надане батьку Кошці Казимиром

Русского государства ко времени издания Первого Литовского статута. Исторические очерки. – М., 1892. – С. 262 – автор помилково приписав йому і «вінницьке намісництво». О. Халецький помилково визначив його як Андрія Чорторийського, сина Михайла (*Halecki O. Ostatnie lata Świdrigiełły*. – S. 270).

⁷⁴ Ibid. – S. 270.

⁷⁵ Див.: *Urządnicy województwa wołyńskiego...* – S. 96, 136.

⁷⁶ *Яковенко Н. Українська шляхта...* – С. 171.

⁷⁷ Там само. – С. 172.

Ягелончиком⁷⁸. Вочевидь, після згаданого погрому Києва татарами його (Києва) шанси на продовження управління Звинигородом були оцінені як невисокі. О. Халецький вважав, що поява у титулатурі Ф. Четвертинського означення «звинигородський» свідчить про появу третього, після Брацлавського і Вінницького, повіту на Східному Поділлі⁷⁹. З цим твердженням важко погодитися. Якщо розуміти термін «повіт» у початковому значенні як округу замку, то Звинигородський повіт в основних рисах сформувався ще в часи Вітовта⁸⁰.

Отже, з 1440 до початку 1490-х рр. Звинигород вважався київським пригородком. Хто був намісником Олельковичів у Звинигороді, можна лише здогадуватися. Чи міг Каленик Мишкович зберегти намісництво у Звинигороді. Теоретично так, оскільки і сам він, і його син Каленик входили до наближеного кола Олельковичів⁸¹. Практично ж, оскільки призначення в Київському князівстві належали до компетенції Олельковичів (хоча й з можливістю корекції зі сторони великого князя), то останні віддавали перевагу кровним родичам⁸². Не виключено, що у Звинигороді й Путивлі як віддалених, але важливих київських пригородах намісником за правління Олелька був син Семен, майбутній київський князь.

За часів існування Київського удільного князівства число населених пунктів у Звинигородському повіті мало збільшитися, але незначно. Основна лінія стабільної колонізації трималася річки Рось. Але навіть незначне число населених пунктів Звинигородщини було знищене під час масштабного татарського нападу на Київщину у 1482 р. Звинигородсь-

⁷⁸ Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie / Wyd. przez Z.L. Radziwińskiego, P. Skobielskiego, B. Gorczaaka. – Lwów, 1887. – Т. I: 1366–1506. – S. 243–244; Документи Брацлавського воєводства 1566–1606 років / Упор. М. Крикун, О. Піддубняк. – Львів, 2008. – С. 390; Л. Войтович вважає, що Ф. Четвертинський був «намісником брацлавським і вінницьким» з 1492 до 1498 р. (*Войтович Л.* Князівські династії Східної Європи... – С. 162). Вінницьким намісником він не міг бути, бо протягом цього часу згадується як вінницький намісник Бик Олександрович (1489–1498 рр.) (*Lietuvos Metrika. Knyga Nr 3 (1440–1498) / Parengė: L. Anužyte, A. Baliulis. – Vilnius, 1998. – P. 82; Lietuvos Metrika. Knyga Nr 4. – P. 84; Яковенко Н.* Українська шляхта. – С. 177).

⁷⁹ Halecki O. Ostatnie lata Świdrigiełty. – S. 269.

⁸⁰ Про неоднозначність поняття «повіт» у Великому князівстві Литовському аж до середини XVI ст. – див.: *Любавский М.* Областное деление и местное управление... – С. 77.

⁸¹ *Яковенко Н.* Українська шляхта... – С. 181, 185; *Lulewicz H.* Miszkowicze, Kalenikowicze, Tyszkowicze (Tyszkiewiczze) – cztery pokolenia w dziejach rodu (XV wiek – pierwsza połowa XVI wieku) // *Władza i prestiż. Magnateria Rzeczypospolitej w XV–XVII wieku. – Białystok, 2003. – S. 370; Полехов С.* Новые документы о Киевской земле XV века // *Сфрагистичний щорічник. – К., 2012. – Вип. II. – С. 269.*

⁸² *Клепатский П.* Очерки по истории Киевской земли. – С. 89–90.

кому замку вдалося оборонитися, але лише дякуючи тому, що основною метою татар був Київ.

Ліквідація Київського князівства у 1471 р. призвела до зміни системи намісництва у пригородках, до яких належав і Звенигород. Відтепер поступово формувалася система держання пригородків поколісно – через певний термін відбувалася зміна намісників з числа панів Київської землі⁸³. Як припущено вище, після правління Олельковичів Звенигород залишався київським пригородком до початку 1490-х рр. Передумовою послаблення зв'язків з Києвом стало безпосереднє призначення намісників пригородків великим князем і, таким чином, їх відносна незалежність від київського воєводи⁸⁴. Додатковим, але не другорядним, чинником став економічний занепад Звенигородщини. За слушним зауваженням В. Антоновича, у Звенигородському і Переяславському повітах земян взагалі не було; обидва повіти були настільки спустошені татарами, що князі перестали надсилати туди намісників⁸⁵.

Невідомо, хто був серед цих намісників (чи їх не було взагалі?), але їх потенціалу відверто бракувало для підтримання обороноздатності Звенигородського замку. Не мав для цього ресурсів і брацлавський та звенигородський намісник Федір Іванович Четвертинський, з призначенням якого відбулося формальне повернення Звенигородщини до Східного Поділля, адміністративно до 1566 р. пов'язаного з Волинською землею. Лише молдавський похід Яна Ольбрахта в 1497 р. дав поштовх спрямуванню державних ресурсів для зміцнення замків Східного Поділля. У межах цього походу в очах короля позитивно зарекомендував себе князь Костянтин Іванович Острозький. У 1497 р. він разом з братом Михайлом двічі завдавали поразок татарам під Полонним і Брацлавом. Брати Острозькі перехопили також татар при їх поверненні до Криму. Відбулося дві битви – обидві у Брацлавській землі: перша – поблизу р. Сорока, на Кошиловських селищах, друга – у верхів'ях р. Уми (Уманки), біля Петухової могили. Київський літопис повідомляє, що в другій битві було вбито сина кримського хана Менглі Гірея Мехмед Гірея (татарські царі традиційно доручали керувати грабіжницькими походами одному з своїх синів). Загальні втрати татар склали 340 осіб⁸⁶. Попри те, що молдавський

⁸³ Акты, относящиеся к истории Западной России. – Т. 2. – С. 33; Яковенко Н. Українська шляхта... – С. 198–200.

⁸⁴ Антонович В. Киев, его судьба и значение с XIV по XVI столетие (1362–1569) // Його ж. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К., 1995. – С. 558–559.

⁸⁵ Там же. – С. 560–561.

⁸⁶ Полное собрание русских летописей. – Т. 35. – С. 124; Daniłowicz I. Skarbiec diplomatów ... – Т. II. – S. 247.

похід завершився невдало, Костянтин Іванович основне своє завдання – не допустити з'єднання молдавського війська з кримськими татарами – виконав⁸⁷. Князь був винагороджений за це і матеріально (отримав цілий ряд володінь у Луцькому та Кременецькому повітах Волині), і кар'єрним поступом – йому був наданий уряд великого гетьмана литовського⁸⁸. З тих само мотивів король Олександр Ягеллончик у 1498 р. надав Костянтину Івановичу всі три східноподільські замки – Брацлавський, Вінницький й Звинигородський⁸⁹, тимчасово таким чином вирішуючи питання впливу Києва й Луцька на цей субрегіон на користь останнього.

Намісник був тимчасовим, рідше пожиттєвим, державцею замку з його округою, які входили до земельного комплексу великого князя. Наміснику підпорядковувалися місцеві бояри (замкові, путні тощо). Під керівництвом намісника вони, а також міщани, що проживали у місцевих замках, мали виступати ополченням проти ворога. Для прикладу, за старостування К. Острозького брацлавські бояри, які мали у володінні залежних людей, зобов'язувалися з ними їздити на кожену послугу господарську, тобто великого князя. Міщани ж, які мали пасіки, повинні були в разі необхідності прибувати зі зброєю і двома кіньми⁹⁰. Немає сумніву, що подібні повинності накладалися і на мешканців Звинигородського замку.

Намісництва (пізніше староства) Східного Поділля (Брацлавщини) ніколи не були економічно прибутковими, не кажучи вже про кінець XV ст. Так, Вінницьке і Брацлавське староства мали на час намісництва К. Острозького менше десятка сіл кожне, які потроху роздавалися як вислуги місцевим боярам. Фактично безперервні татарські напади призводили до постійного призупинення колонізаційних процесів в округах цих замків. Звинигородське ж намісництво на час надання його К. Острозькому, крім Звинигородського замку, включало сільця Мошурів, Соколків, Митківці, можливо Романівці, Демківці, Якубівці на Гірському Тікичі⁹¹. Частина з них ще за намісництва К. Острозького (а особливо під час його семирічного перебування в московському полоні) опинилася як вислуги у при-

⁸⁷ *Pulaski K.* Stosunki z Mendli-Girejem chanem Tatarów perekopskich 1496–1515. Akta i listy. – Kraków-Warszawa, 1881. – S. 47.

⁸⁸ *Ульяновський В.* «Славний для всіх часів чоловік»: князь Костянтин Іванович Острозький. – Острог, 2009 (Серія «Видатні постаті Острогіани». – Вип. 2). – С. 19.

⁸⁹ *Lietuvos Metrika.* Knyga Nr 6 (1494–1505) / Parengė: A. Baliulis. – Vilnius, 2007. – P. 173, 181; Акты, относящиеся к истории Западной России. – М.; СПб., 2012. – Т. 1(6): Сборник документов канцелярии великого князя литовского Александра Ягеллончика (1494–1506 гг.). Шестая книга записей Литовской метрики. – С. 173, 184.

⁹⁰ Литовська метрика. Книга 561: Ревізії українських замків 1545 року / Підгот. В. Кравченко. – К., 2005. – С. 233.

⁹¹ Там само. – С. 235.

ватних руках, зокрема під час його перебування у московському полоні. Попри це К. Острозький активно взявся за виконання реконструкції цих замків⁹². Прибутки з цих замків були практично відсутні, тому на прохання К. Острозького кошти надходили з державного скарбу, як у випадку з Брацлавським замком (700 кіп литовських грошів)⁹³.

У 1500 р. Острозький потрапив до московського полону і його уряди на Східному Поділлі у другій половині цього року були передані його племіннику князю Андрію Олександровичу Сангушко. Пробув він на посаді трохи більше року – до кінця 1501 р. Титулувався як брацлавський намісник, хоча немає сумніву, що Звинигород теж був у його юрисдикції. У 1500 р. вінницьке намісництво йому не дісталось – намісником цього замку був Кмита Олександрович. Наступного року Сангушко сконцентрував у своїх руках всі три замки⁹⁴. Його урядування викликало нарікання у полонських міщан, які заявляли великому князю Олександру, що Сангушко примушує їх виконувати незвичні повинності, до яких їх ні Іван, ні Михайло, ні Костянтин Острозькі не примушували. Зокрема, Сангушко зобов'язав їх у полі відбувати сторожу, давати коні й підводи до Брацлава, пробував брати у них воловщину і подимщину, чим уводив «новини». За князів Острозьких, стверджували полонські міщани, вони відбували у полі сторожу, але це князь забезпечував своїми кінями та коштами, а «підвід до Брацлава, воловщини і подимщини не брав»⁹⁵. Нам невідомі результати завершення цієї суперечки, але сам її факт кидає світло на тогочасне забезпечення обороноздатності східноподільських замків. У самих лише мешканців цих замків (зем'ян, бояр, міщан) ресурсів на це відверто не вистачало й тому залучалися міщани сусідніх волинських приватних замків. Оскільки Звинигород був найбільш віддаленим від південно-східної лінії замків Острозького князівства, то відповідної допомоги від них цей замок отримував найменше. Так як Сангушко був управителем всіх родинних маєтностей Костянтина Івановича під час його полону, то його намісництво на замках Східного Поділля слід вважати немовби похідним від цих його функцій.

Сангушко, як зазначалося, недовго перебував на посаді намісника замків Брацлавщини. Вже в 1502 р. він фігурує як кременецький намісник⁹⁶,

⁹² Мальченко О. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воеводств (XV – середина XVII ст.). – К., 2001. – С. 112, 121.

⁹³ Ochmański J. Organizacja obrony w Wielkim Księstwie Litewskim przed napadami Tatarów krymskich XV–XVI wieku // Studia i Materiały do Historii Wojskowości. – 1960. – S. 373.

⁹⁴ Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków... – T. I. – S. 121, 146.

⁹⁵ Ibid. – T. I. – S. 146.

⁹⁶ Ibid. – T. III. – S. 32.

а його місце в замках Східного Поділля посів князь Михайло Васильович Збараський. Джерела його йменують лише брацлавським намісником (який часто автоматично за нашими спостереженнями включав в юрисдикцію і Звинигород)⁹⁷; сумнівним є його намісництво на Вінницькому замку⁹⁸. Як і попередні намісники, він відчував гострий брак коштів для організації оборони ввірених йому замків. Активність татар на початку XVI ст. призвела до того, що населені пункти, підпорядковані йому, були розорені, а місцеві зем'яни не мали можливості платити подимщину. У 1507 р. великий князь Сигізмунд дозволив брацлавським землянам не платити подимщину (30 кіп литовських грошів); натомість передав право Збараському збирати 50 кіп литовських грошів корчемного з брацлавських міщан⁹⁹. Крім цього, до ресурсів намісника відносилося мито, зібране в замку. У Брацлаві воно складало 50 кіп литовських грошей¹⁰⁰. З тих самих джерел надходили кошти до намісника і з Звинигородського замку. Про їх суму джерела замовчують. Можна лише припустити, що надходження з Звинигородського замку мало бути в рази меншими.

Після повернення з полону наприкінці 1507 р. і входження у «старі» уряди К. Острозький намагався змінити ситуацію у бузько-дніпровському межиріччі, але це йому погано вдавалося з огляду на триваючу війну з Московською державою і його безпосередню участь у цій війні. Зайнятість князя спонукала його навіть призначити заступника у Брацлаві з статусом «намісника» чи «старости». Його повноваження в основному збігалися з повноваженнями офіційного намісника, але з тією відмінністю, що він діяв як «alter ego» К. Острозького, тобто від його імені й за дорученням. Принаймні протягом 1509–1510 рр. такі повноваження виконував брацлавський зем'янин Григорій Глуський¹⁰¹. Невідомо, чи інститут намісників існував до К. Острозького, але документально засвідчене їх функціонування за деяких наступних старост¹⁰². З огляду на ці чинники, К. Острозь-

⁹⁷ Див.: Грамоты великих князей литовских... – С. 38, 43; Документи Брацлавського воєводства... – С. 389, 396, 398; *Boniecki A. Poczet rodów...* – S. XLI.

⁹⁸ Про те, що М. Збараський був одночасно й вінницьким намісником – *Яковенко Н. Українська шляхта*. – С. 336–337.

⁹⁹ *Lietuvos Metrika. Knyga Nr 8.* – P. 220; Акты, относящиеся к истории Западной России. – Т. 2. – С. 28.

¹⁰⁰ Литовська метрика. Книга 561: Ревізії українських замків 1545 року. – С. 229.

¹⁰¹ *Archiwum książąt Sanguszków...* – Т. III. – S. 66, 75; зафіксовані невідомі за прізвиськом намісники у Брацлаві й Вінниці в 1522 р. – див.: *Lietuvos Metrika. Knyga Nr 11 (1518–1523) / Parengė: A. Dubonis.* – Vilnius, 1977. – P. 131.

¹⁰² Див., наприклад, за старости Богуша Корецького (1551 р.) – Метрыка Вялікаго князства Літоўскага: Книга 28: Кніга запісаў 28 (1522–1552) / Падрыхт. В. С. Мянжынскі. – Мінск, 2000. – С. 190.

кий поступово втрачав надію на перетворення Звинигородського замку в надійний оборонний пункт і економічний центр. Символічно це проявилось в тому, що в час після полону в канцеляріях з його титулатури частина з позначенням «звинигородський» просто випала¹⁰³. Принагідно слід зауважити, що стосовно К. Острозького вперше стали вживати щодо його урядів на Східному Поділлі термін «староста»¹⁰⁴.

По аналогії з Брацлавським замком на звинигородських міщан, що мали пасіки, покладався обов'язок перебувати зі зброєю і двома кіньми на кожну військову потребу, визначену старостою. Місцеві бояри, що мали залежних селян, теж мали «ставати» при старості на кожну «потребу господарську»¹⁰⁵. Разом з тим, за аналогією з Вінницьким замком можна з великою долею ймовірності стверджувати, що зем'яни Звинигородщини не зобов'язані були брати участь в антитатарських превентивних походах у Поле, ініційованих особисто старостами, а не великим князем (виняток переслідування татар, що відступали з Князівства)¹⁰⁶. Навпаки, на частину жителів Звинигородського замку покладалася повинність відбувати сторожову службу у Полі. Можна здогадно думати, що звинигородські сторожові пости розташовувалися біля татарських переправ через Вись. Ситуація з сторожовою службою вже на початку XVI ст. мала бути критичною. Такий висновок можна зробити з пізнішої аналогії з Брацлавським замком, де в 1545 р. не було жодного сторожа й жодного кликуна – вони всі загинули, а села, з яких вони несли службу запусіли¹⁰⁷. Гіпотетично також можна припустити, що звинигородські міщани давали підводи для забезпечення перевезень, здійснюваних від імені господаря, до Брацлава і Черкас і, можливо, до Києва. Теж саме можна ствердити й про стації, які покладалися на міщан для забезпечення проживання у місті послів, посланників, гінців тощо. Щоправда, прибуття до Звинигорода представників цих категорій людей було вкрай рідким з огляду віддаленість основних транспортних артерій від міста. По аналогії з Брацлавським замком

¹⁰³ Див., наприклад: Archiwum książąt Sanguszków... – Т. III. – S. 49, 109.

¹⁰⁴ Див., наприклад: Lietuvos Metrika. Knyga Nr 8. – P. 143; Archiwum książąt Sanguszków... – Т. III. – S. 66, 109.

¹⁰⁵ Литовська метрика. Книга 561: Ревізії українських замків 1545 року. – С. 233; така «потреба» виникла й незалежно від класифікації ситуації з боку Вільни – у випадку, коли татари підходили під будь-який «тамошний» замок (Метрыка Вялікаго князства Літоўскага: Книга 30: Кніга запісаў 30 (1559–1566) / Падрыхт. В.С. Мянжынскі. – Мінск, 2008. – С. 205).

¹⁰⁶ Там же. – С. 204.

¹⁰⁷ Литовська метрика. Книга 561: Ревізії українських замків 1545 року. – С. 227.

на звинигородських міщан мала покладатися повинність косіння влітку сіна на користь замку¹⁰⁸.

На час надання староства К. Острозькому, крім Звенигородського замку, до нього належали Мошурів, Соколків, Митківці, можливо Романівці, Демківці, Якубівці на Гірському Тікичі, Лебедин, Мліїв, Орловець, Городище. Зокрема, 11 квітня 1503 р. великий князь Олександр надав черкаському землянину Гриньку Васькевичу селища Мліїв, Орловець та Лінчинці. Фактично ці селища привнесла Гриньку його дружина, яка перед цим перебувала у шлюбі з звинигородським землянином Федьком Васькевичем і після його смерті стала ними володіти¹⁰⁹. Зрозуміло, що ці землі були надані Ф. Васькевичу як вислуга з умовою несення військової служби, відтак після його смерті дружина не могла ними володіти, але могла посприяти передачі найближчому родичеві чоловічої статі. З пізнішого підтвердження цих селищ Г. Васькевичу у вересні 1524 р. відомо, що Ф. Васькевича вбили татари, а він з дружиною дітей не мав¹¹⁰.

До основних занять місцевого населення, як і в сусідньому Брацлавському повіті, слід віднести пасічництво та пасовищне тваринництво. Розводили коней, волів, корів¹¹¹. Землеробством з огляду на постійні татарські набіги, які часто здійснювалися під час збирання зернових культур з метою їх перевезення до Криму, займатися сенсу практично не було. Виняток складало присадибне городництво і садівництво.

Татарські напади з кінця XV ст. стали звичною справою. За підрахунками І. Ворончук, починаючи з 1494 і до 1512 р. не було року, протягом якого татари не вдиралися до Литви чи до Корони¹¹². При цьому рідко минали Східне Поділля. Навіть у тому випадку, коли татари проникали до українських земель іншими шляхами (Кучманським, Муравським чи Покутським), назад до Криму вони поверталися Чорним шляхом. І якщо були не переобтяжені ясиром та награбованим майном, зупинялися кошем на Східному Поділлі чи Південній Київщині та розпускали свої загони для грабежу найближчих територій. У таких умовах східноподільські замки інколи знищувалися, а їх округи регулярно піддавалися спустошенню. Відтак, можна говорити про те, що

¹⁰⁸ Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной Комиссией для разбора древних актов, учрежденной при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – К., 1890. – Ч. VII: Акты о заселении Юго-Западной России. – Т. 2: 1471–1664. – С. 22.

¹⁰⁹ Грамоты великих князей литовских... – С. 32–33 – грамота у видавців помилково датована 1499 р.; 6-й індикт припадає на 1502–1503 рр.

¹¹⁰ Там же. – С. 44.

¹¹¹ Литовська метрика. Книга 561: Ревізії українських замків 1545 року. – С. 232.

¹¹² *Ворончук І.* Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники. – К., 2012. – С. 580–586.

через століття після Вітовтової колонізації у межиріччі Дніпра та Бугу, південніше Росі, залишилися лише окремі її острівці, які мали тенденцію до занепаду. Ні військові, ні дипломатичні заходи литовського уряду не були ефективними. Для прикладу, у 1511 р. татари погодилися припинити свої напади на пограничні області. Натомість, Литва зобов'язувалася сплачувати Криму 3 тис. кіп литовських грошів щорічно; ще стільки ж мала сплачувати Корона¹¹³.

У січні 1516 р. К. Острозький домігся від великого князя Сигізмунда Старого видання дозволу на поступку Брацлавського, Вінницького і Звинигородського староств своєму сестринцю (сину сестри) князеві Роману Андрійовичу Сангушку. При цьому застерігалось, що у випадку, коли б Сигізмунд I хотів би забрати у Р. Сангушка ці замки, він мав би їх передати К. Острозькому¹¹⁴. Відтепер Р. Сангушко ставав «очима й вухами» гетьмана на Східному Поділлі. Сангушко, втім, «потішився» урядом недовго – у грудні 1516 р. він загинув вражений татарською стрілою (за іншою версією був посічений після поранення і падіння свого коня) під час антитатарської операції польсько-литовського війська на Поділлі, здійсненої під керівництвом С. Лянцкоронського¹¹⁵. З недовгого періоду урядування Р. Сангушка відомо, що його намісником у Вінниці був Богущ Слупиця¹¹⁶. Відповідно, і в Брацлаві та у Звинигороді мали бути свої намісники. Логіка ініціативи К. Острозького щодо передачі староства очевидна – переобтяжений іншими урядами гетьман (крім цього віленський каштелян, маршалок землі Волинської, луцький староста) намагався ввірити опіку над східноподільськими замками близькій собі особі, яка б, з одного боку, могла приділити їм більше за нього уваги, а, з іншого, завжди залишалася в сфері його впливу.

Після загибелі Р. Сангушка Звинигородське староство знову повернулося до Костянтина Івановича, а в березні 1522 р. він виклопотав у великого князя привілей на Брацлавське, Вінницьке і Звинигородське староства для свого сина Іллі, який, щоправда, мав зайняти уряд після

¹¹³ Довнар-Запольский М. Литовские упоминки татарским ордам. Скарбовая книга Метрики Литовской 1502 – 1509. – Симферополь, 1898. – С. 18; Пичета В. Аграрная реформа Сигизмунда-Августа в Литовско-Русском государстве. – М., 1958. – С. 20.

¹¹⁴ AGAD. – Archiwum Radziwiłłów. – Dz. II. – Sygn. 69/10. – К. 206; Archiwum książąt Sanguszków. – Т. III. – S. 133–134; Monografia XX Sanguszków / Oprac. Z.L. Radziwiński. – Lwów, 1906. – Т. 1. – S. 220–221.

¹¹⁵ Ярушевич А. Ревнитель православия князь Константин Иванович Острожский и православная литовская Русь в его время. – Смоленск, 1897. – С. 144.

¹¹⁶ Nykiel B. Zdrada Bohdana Słupicy w 1551 r. // Соціум. Альманах соціальної історії. – К., 2006. – Вип. 6: «Вірність» – «зрада» в уявленнях і практиках середньовіччя і раннього Нового часу. – С. 37.

смерті батька¹¹⁷. На час видання привілею Іллі ще не виповнилося й 12 років. Останній став фактичним звинигородським старостою у 1530 р. Відомо, що він був достатньо активним учасником антитатарських акцій, здійснював активні заходи з укріплення ввірених йому замків, зокрема Брацлавського¹¹⁸, але його можливості не можна порівняти з батьковими. Як наслідок, в цілому замки у Вінниці, Брацлаві й Звинигороді поступово знижували свою обороноздатність, що спрощувало татарам проникнення до українських земель Литви. Настільки обороноздатним був Звинигородський замок, сказати важко. Маємо лише дуже загальну згадку О. Гваньїні про цей замок, яка стосується останнього періоду його існування. Італійський автор відзначає, що Звинигород являє собою дерев'яний замок і місто в пустих полях. Віднотує цей автор також чимало припасів зброї в замку, які використовуються місцевими жителями у битвах з татарами¹¹⁹. Зрозуміло, що О. Гваньїні особисто замок оглядати не міг (хоча на Поділлі був), тому користувався або якимись джерелами, або спогадами старих жовнірів, з якими служив у війську з середини 1550-х рр. Передчасна смерть Іллі (1539 р.) врятувала його від можливих звинувачень у причетності до зруйнування Звинигородського замку.

Сталося це зруйнування у 1541 р.¹²⁰, коли обов'язки старости виконував князь Семен (Фридрих) Пронський. Швидше всього, що це мало місце в травні – червні цього року. В середині травня король Сигізмунд I повідомляв волинських князів і урядників, що татари з'явилися на Звинигородському й Збузькому шляхах й зобов'язував надіслати туди свої збройні підрозділи¹²¹. У даному випадку, напевно, під Звинигородським і Збузьким шляхами йшлося про відгалуження Чорного шляху. На початку червня татари вже були в Звинигородщині, про що повідомляв Сигізмунда I житомирський староста Богуш Корецький, а король, в свою чергу, зобов'язував волинських князів і шляхту швидше мобілізувати свої ресурси. Звертався король з тим самим наказом і до справців, земян і бояр Брацлавського і Вінницького замків¹²². Відсутність у цьому зверненні земян і бояр Звинигородського замку свідчить про майже повну відсутність

¹¹⁷ Archiwum książąt Sanguszków. – Т. III. – S. 222–223.

¹¹⁸ Литовська метрика. Книга 561: Ревізії українських замків 1545 року. – С. 226.

¹¹⁹ Гваньїні О. Хроніка європейської Сарматії. – С. 417.

¹²⁰ Думка М. Грушевського про те, що Звинигород не був відновлений все XVI ст., є перебільшенням – *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1995. – Т. VII: Козацькі часи – до року 1625. – С. 46.

¹²¹ Monografia XX. Sanguszków. – Т. 1. – S. 303 – 305; Archiwum książąt Sanguszków. – Lwów, 1890. – Т. IV: 1535–1547. – S. 286–290.

¹²² Monografia XX. Sanguszków. – Т. 1. – S. 305 – 307; Archiwum książąt Sanguszków. – Т. IV. – S 292–295.

на той час відповідних категорій населення в околицях цього замку. Принагідно слід зазначити, що не останню роль у татарських успіхах 1541 р. на Східному Поділлі відіграв конфлікт між Ф. Пронським і брацлавськими та вінницькими землянами та міщанами, що відбувся на початку цього року¹²³. Внаслідок цього конфлікту східноподільські замки на певний час залишилися без старости. Ф. Пронський формально залишався старостою до 1544 р., а на його місце великий князь призначав тимчасових намісників, як у Брацлав в 1541 р. господарського дворянина Юрія Войтеховича Носиловського¹²⁴.

У другій половині 1544 р. старостою східноподільських замків став маршалок землі Волинської і володимирський староста Федір Сангушко. На цій посаді він залишався до своєї смерті наприкінці 1547 р.¹²⁵ У його титулатурі вже відсутнє означення «звинигородський», що підтверджує факт повного запусиння Звинигородського замку та його повіту¹²⁶. Князь неодноразово намагався отримати кошти зі скарбу для відновлення східноподільських замків. У литовському скарбі на це грошей не знаходилося; Сангушко шукав допомоги у Кракові, але ці спроби блокувалися високопоставленими литовськими урядниками¹²⁷. Необхідність відновлення Звинигородського замку розуміли й мешканці сусіднього Брацлава. У 1545 р. на питання господарського ревізора, як раніше добиралися підводи з Брацлава до Києва, Канева і Черкас, якщо не через Вінницю, місцеві мешканці відповідали, що по селам, які «тепер від поганства спустошені»

¹²³ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. VII. – С. 50–51.

¹²⁴ Метрыка Вялікаго князства Літоўскага: Книга 30. – С. 56.

¹²⁵ Archiwum książąt Sanguszków. – Т. IV. – S. 562–565.

¹²⁶ Барбара Никель нещодавно припустила, що Звинигордський замок був з ініціатив Ф. Сангушка відбудований близько 1546 р. Як доказ вона наводить справу про вбивство у Звинигордському замку місцевим підстаростою Михайлом та його людьми лопатинського підстарости Станіслава Верпецького, слуги познанського каштеляна Анджея Гурки (*Nykiel B. Zdrada Bohdana Słupicy...* – С. 32–33). Між тим, дослідниця сплутала два Звинигороди, які обидва в той час мали відношення до Федора Сангушка. Крім того, що Ф. Сангушко як староста мав відношення до східноподільського Звинигорода (вже неіснуючого), він володів ще містечком Звинигород у Володимирському повіті на Волині (інша назва, що згодом стала домінуючою, – Голятин. А. Заяць вважає, що волинський Звинигород (в якому теж був оборонний замок) отримав міський статус близько 1547 р., а утратив перед 1629 р. (*Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII ст. – Львів, 2003. – С. 130, 47*). При цьому слід мати на увазі, що на прохання Федора Сангушка у лютому 1539 р. Звинигород отримав право на проведення тижневого торгу (*Lietuvos Metrika. Knyga Nr 20 (1535–1539) / Parengė: R. Ragauskienė, D. Antanavičius. – Vilnius, 2009. – С. 244*).

¹²⁷ У травні 1547 р. віленський воєвода Ян Юревич Глебович у листі до Сангушка відраджував його шукати допомоги в Кракові у справі відбудови замків (*Archiwum książąt Sanguszków. – Т. IV. – S. 543–544*).

та через Звинигородський замок. Ці ж мешканці наголошували на необхідності відновлення цього замку й осадження там «пенєжних» (тобто забезпечуваних зі скарбу) людей, бо «інших татари не бояться». А в разі відновлення цього замку села «осядуть» і Брацлав буде безпечніший, і козаки перестануть до турецької землі ходити. Також «прибуде сторожівщина й кликівщина та й староста і скарб збільшать свої прибутки»¹²⁸. Однак власних ресурсів на це не було, а для Вільни після побудови Білоцерківського замку відновлення Звинигороду вже не виглядало вкрай нагальною справою.

Як наслідок цього, потенціал східноподільських замків постійно слабшав. Їх власних ресурсів (землян, бояр, міщан) вже не вистачало для організації походів у Поле, скерованих на превентивні дії проти татар. Зокрема, у травні 1544 р. для організації походу в район Великого й Малого Інгулів залучалися зем'яни Володимирського повіту¹²⁹. Не вистачало коштів на кликунів і сторожів навіть у Вінниці¹³⁰, не кажучи вже про зруйновану й пограбовану татарами Звинигородщину. Вона перестає фігурувати серед об'єктів татарських нападів, що свідчить про зникнення у татар інтересу, насамперед економічного, до цього субрегіону. Для прикладу, Сигізмунд Август наприкінці червня 1546 р. у мобілізаційному листі до князів, панів, шляхти і татар Медницького повіту відзначав, що білгородські і добринські татари, розташувавшись кошем на Інгулі, поблизу Брацлава і Вінниці, здійснили свої загарбницькі походи, крім Вінниці й Брацлава, до Києва, Черкас і Канева¹³¹. Звинигородщина, через яку мали перейти татари на шляху до цих замків, у листі не згадується.

Останнім старостою східноподільських замків, що мав опосередковану причетність до Звинигорода, був князь Богущ Корецький. Брацлавським і вінницьким старостою він титулувався з 1548 до 1576 р.¹³² Після укладення Люблінської унії в 1569 р. до його титулатури увійшло й визначення звинигородський староста¹³³.

Перші роки його урядування мали винятково спокійний характер для східноподільських замків. Це була наслідком підписання у 1547 р. дого-

¹²⁸ Литовська метрика. Книга 561: Ревізії українських замків 1545 року. – С. 230–231.

¹²⁹ Archiwum książąt Sanguszków. – Т. IV. – С. 385–386, 456.

¹³⁰ Метрыка Вялікаго князства Літоўскага: Книга 30. – С. 138–140; Archiwum książąt Sanguszków. – Т. IV. – С. 456.

¹³¹ Метрыка Вялікаго князства Літоўскага: Книга 30. – С. 190–191.

¹³² Метрыка Вялікаго князства Літоўскага: Книга 28. – С. 155; Документи Брацлавського воєводства. – С. 188, 198.

¹³³ *Nykiel B. Zdrada Bogdana Szupicy...* – С. 30.

вору між польсько-литовською та турецько-татарською сторонами¹³⁴. Але у вересні 1551 р. татари під керівництвом Девлет Гірея обложили Брацлавський замок. Після декількаденної облоги залога замку під керівництвом намісника Богдана Слупиці капітулювала. Татари спалили замок, а з околиць Брацлава вивели до Криму щонайменше 4 тисячі бранців, пограбувавши пасіки й орні угіддя¹³⁵. Таким чином, два з трьох замків Брацлавщини виявилися знищеними. І зрозуміло, що пріоритет у відновленні належав більш важливому Брацлавському замку, а не Звинигородському. Тим більше, що від знищення Звинигородського замку не так постраждало Східне Поділля, як Київ. Шлях до нього татар ставав відкритим. Це добре розуміли у Вільні й Ф. Пронський, який з 1544 р. став київським воєводою, розпочав, як вже згадувалося, будівництво Білоцерківського замку (реалізовано між 1552 і 1555 рр.)¹³⁶, який прикрив столицю давньої Русі з півдня. До цього замку об'єктивно почала тяжіти й східна частина колишньої Звинигородщини. З Білої Церкви сюди скеровувалися сторожові пости, що стаціонувалися в лісах, північніше зруйнованого замку. Звідти ж почали прибувати колоністи, що сезонно вели тут господарську діяльність. Немає сумніву, що зруйнування татарами Брацлава практично відклало питання відбудови Звинигорода у «довгий ящик». Опосередкованим доказом цього є те, що відбудова Брацлавського замку була доручена житомирському старості Дмитру Сангушку, тоді як Б. Корецький мав посилювати обороноздатність Вінниці¹³⁷.

Брацлавський замок вдалося відбудувати лише зимою 1552–1553 рр.¹³⁸. Як наслідок, занепад обороноздатності Східного Поділля (тоді – вже Брацлавщини) хоч і посилювався, але був далеким від рівня першої чверті XVI ст. Дійшло до того, що нікому було виконувати сторожівщину. Люстрація Брацлавського замку 1552 р. відзначає, що традиційно староста за 20 миль від замку у Звинигородщині тримав 6 сторожів, але, коли у 1551 р. татари приходили під Брацлав, їх вже не було¹³⁹. Ситуація й надалі залишалася критичною і у листопаді 1560 р. великий князь розпорядився з кожного десятка представників упривілейованого стану

¹³⁴ Ibid. – С. 29.

¹³⁵ Архив ЮЗР. – Ч. VII. – Т. 2. – С. 20–21; Метрыка Вялікаго князства Літоўскага: Книга 28. – С. 155; *Nykiel B. Zdrada Bogdana Słupicy...* – С. 38–39; *Lietuvos Metrika. Knyga Nr 37 (1552–1561) / Parengė: D. Baronas.* – Vilnius, 2011. – P. 96–99.

¹³⁶ *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. VII. – С. 46.

¹³⁷ *Nykiel B. Zdrada Bogdana Słupicy...* – С. 42–43; *Archiwum XX Sanguszków w Sławusie (Dyplomatarysz gałęzi Niesujeżskiej. T. I).* – Lwów, 1910. – Т. VI. – 124–125; Метрыка Вялікаго князства Літоўскага: Книга 28. – С. 171–172.

¹³⁸ *Nykiel B. Zdrada Bogdana Słupicy...* – С. 45.

¹³⁹ Архив ЮЗР. – Ч. VII. – N. 2. – С. 23.

Брацлавського повіту призначити одного сторожа¹⁴⁰. Ефект від цього розпорядження не був значним. У жовтні 1566 р. великий князь у листі до Романа Сангушка наголошував на посиленні обороноздатності Брацлава й Вінниці й зауважував, що татари «безвісно в панства наші ходять»¹⁴¹. Тобто сторожові пункти зі своїм завданням не справлялися. Сторожівля у віддаленій від Брацлава Звинигородщині мала не менш важливе значення. Часто татари перед черговим походом розбивали табір на околицях Чорного лісу¹⁴², від якого шлях прямував саме до Звинигородщини.

У березні 1566 р. у зв'язку з утворенням Брацлавського воєводства і призначенням на посаду воєводи житомирського старости Романа Сангушка¹⁴³ становище Б. Корецького стало невизначеним. Незабаром він нібито навіть вирішив піти з посади брацлавського і вінницького старости. Р. Сангушко всерйоз розглядав можливість свого призначення на цей уряд і звертався за підтримкою до литовського гетьмана Григорія Ходкевича¹⁴⁴. Сигізмунд Август вирішив зберегти статус-кво, але вплив Р. Сангушка на функціонування східноподільських замків поступово став вирішальним. У Р. Сангушка в Брацлаві й Вінниці з'явилися свої намісники, з якими підстарости Б. Корецького часто вступали в конфлікти¹⁴⁵. У лютому 1570 р. при врученні королівських листів, в яких містилася заборона відбирати у Б. Корецького на передмісті Вінниці корчем, Сангушко відповів: «а тих корчем князю Корецькому не поступлю и еще ся о том старати буду, иж або князь Корецький для того старостве збудеть, або я воєводства збуду»¹⁴⁶. Протистояння тривало до смерті Р. Сангушка у 1571 р.

Попри адміністративний і соціальний занепад господарське життя в Звинигородщині, все-таки, продовжувалося. Так, згідно з люстрацією Брацлавського замку місцеві мешканці вибиралися до Звинигородщини

¹⁴⁰ Метрыка Вялікаго князства Літоўскага: Книга 64: Книга запісаў 64 (1559–1566) / Падрыхт. А. І. Груша. – Мінск, 2001. – С. 42.

¹⁴¹ Archiwum XX Sanguszków w Sławucie (Dyplomatarysz gałęzi Niesujeżskiej. T. II). – Lwów, 1910. – Т. VII. – S. 104.

¹⁴² Для прикладу, у липні 1558 р. татари розташувалися за 6 миль від Брацлава, між Кременчуком і Балаклією (Archiwum XX Sanguszków... – Т. VII. – S. 30–31).

¹⁴³ Документи Брацлавського воєводства... – С. 135–136.

¹⁴⁴ Archiwum XX Sanguszków... – Т. VII. – S. 94–96.

¹⁴⁵ Так, весною 1567 р. Б. Корецький за поданням свого брацлавського підстарости скаржився великому князю на намісника Р. Сангушка Яковицького, який потурав брацлавському козаку Фединку, що з декількома сотнями брацлавців вийшов у Поле й пограбував декілька тисяч овець і волів й в подальшому дав розпорядження розділити здобич між учасниками акції, а остаток відвести до місцевих пасік (Archiwum XX Sanguszków... – Т. VII. – S. 124–125).

¹⁴⁶ Опись книги Киевского центрального архива № 2044 / Сост. О. Левицкий. – К., 1888. – С. 9.

бити звіра та вибирати мед у дібровах. Певний зиск від цього отримував староста. Від возу звірини йому належала печеня (напевно печена туша звіра), від поодинокого звіра – грудина. Кожен, хто вибирався у Звинигородщину за медом, мав по поверненню сплатити старості 12 литовських грошів¹⁴⁷. Дике поле, що розпочиналося вже за Виссю, було одним з центрів відгінного скотарства. Чабани місцевого, волоського й татарського походження розводили у Полі овець і волів¹⁴⁸ й торгували ними у Східній і Центральній Європі.

Натомість колонізація, що досягла певного поступу до початку XVI ст., зазнала дуже суттєвого удару.

Повіт зазнав територіальних скорочень на сході. Оскільки Мліїв, Орловець та Ленчинці, як вже зазначалося, потрапили в руки черкаського землянина Гринька Васькевича, то на кінець 1520-х рр. ці селища стали вважати належними до Черкаського повіту. На початку 1530-х рр. Гринько помер і його вдова Анна Гринківна разом зі своїм сином Костею записали ці селища своєму зятеві – черкаському землянину Івану Жубриковичу. Король Сигізмунд у лютому 1533 р. потвердив запис спадкоємців Г. Васькевича й наказав передати селища І. Жубриковичу на умовах несення земської служби¹⁴⁹. В іншому потвердженні цих володінь Івану Жубрику та його дружині Богдані від 3 липня 1539 р. Мліїв, Орловець та Ленчинці знову названі як селища Черкаського повіту¹⁵⁰. Отже, ці пункти все більше опинялися у сфері впливу Черкаського замку: на них навіть почали претендувати місцеві міщани¹⁵¹. Однак згодом ці селища ідентифікуються як частина Звинигородщини. 10 травня 1562 р. у підтвердженні Сигізмунда-Августа для Василя Івановича Жубрика, внука Анни Гринківни, названої інокінею, Мліїв, Орловець, Ленчинці (Ілінчиці) та Рденські болота з пасіками, ріками, лісами, звіриними й пташиними ловами відносяться до Звинигородщини¹⁵². Пояснити це можна не стільки відновленням історичної пам'яті, скільки значною перспективою просування володільців у Звинигородщину, багату на ресурси й практично безлюдну. Це не означало зменшення адміністративного впливу Черкаського замку – у тому ж році Василь Жубрик скаржився, що черкаський міщанин Ждан

¹⁴⁷ Архив ЮЗР. – Ч. VII. – Т. 2. – С. 22.

¹⁴⁸ Archiwum XX Sanguszków... – Т. VII. – S. 124–125.

¹⁴⁹ Грамоты великих князей литовских... – С. 59–60.

¹⁵⁰ Там же. – С. 62–63.

¹⁵¹ Там же. – С. 69.

¹⁵² Там же. – С. 91–92.

Повітка «погонив» боброві гони на р. Рдені. Скарга була скерована до черкаського старости кн. Михайла Вишневецького¹⁵³.

Територія повіту по берегах Гнилого Тікича з центром у Звинигороді після зруйнування останнього надовго залишилася пустою. Ця частина Звинигородщини виявилася недосяжною для навіть тимчасових колоністів з Брацлава чи з Черкас. Ведення ухоронницького господарства тут ускладнювалося відкритістю для татарських нападів, нижчим природоресурсним потенціалом та віддаленістю від ринків збуту продукції.

Західна частина Звинигородщини залишилася в сфері впливу Брацлавського замку. Про це свідчить ревізія цього замку 1545 р. У ній відзначається, що Козар держить Романівці, Демківці й Якубівці на Гірському Тікичі, Митько Золотар – селище Мошурів біля Звинигородщини, а Дмитро Звинигородець – селища Соколків і Митківці. Усі вони у 1545 р. вже приписані до Брацлавського замку¹⁵⁴. У цій же ревізії відзначається, що не селища є основним економічним ресурсом цієї частини Звинигородщини: «Але навіть три селища не вартують однієї пасіки; біля неї на милью, а найменше на пів миль землі. Біля пасіки ставки спускні, сади й городи овочеві, звір всілякий. Поруч також сіножаті й діброви»¹⁵⁵. Ширше описують ресурси цих селищ великокнязівські привілеї. Так, у квітні 1546 р. потвердний привілей на отчизну у зв'язку з загибеллю оригіналів та перебуванням у татарському полоні самого адресата з родиною отримав вже згаданий Дмитро Базанович (Звинигородець) з сином Богданом Козаком. До їх отчизни входили селище Соколків на р. Конела з належностями – Доброю дібровою, лісом Степанів Ріг до Березової пасіки і лісу Кривець – та селище Митковичі на Угорському Тікичі з Верхуєвськими островами, островом Княжий, дібровою Охматів. Митковичі серед належностей мали ще й боброві гони. Згідно зі згаданим привілеєм цими землями володів ще прадід Дмитра, який, як і його спадкоємці, відбував з них господарську військову службу¹⁵⁶. Звідси можна зробити висновок, що Базановичі жили на Звинигородщині ще в часи Олельковичів.

Не полишали спроб осадити людьми Звинигородщину й останні старости литовської доби. Князь Богущ Корецький, що тоді носив титул брацлавського й вінницького старости, у 1560 р. звернувся до великого князя Сигізмунда-Августа надати землі у Звинигородщині Григорію Кондашу. Його прохання було виконане 13 вересня цього ж року, коли великий князь надав Г. Кондашу «до волі й ласки господарської» два пустих

¹⁵³ Там же. – С. 92–93.

¹⁵⁴ Литовська метрика. Книга 561: Ревізії українських замків 1545 року. – С. 235.

¹⁵⁵ Там само. – С. 236.

¹⁵⁶ Метрыка Вялікаго князства Літоўскага: Книга 30. – С. 144.

селища «на Тікичі Угорському» Бодинці та Івань, а також землю за «лісом великим вінницьким» (невідомо чи у Звенигородщині). Кондаш отримав право осаджувати у селищах людей, а також користуватися місцевими ресурсами – сіножатями, ставами, бобровими гонами, пасіками¹⁵⁷. Опосередковано до таких спроб можна віднести й надання з ініціативи Корецького своєму вінницькому підстарості Борису Івановичу Сові селища Хорошковичі на Росі¹⁵⁸.

Втративши опорний замок, повністю запустила Звенигородщина. Уходницьке життя тут, напевно, не припинялося, але воно не могло бути тут настільки інтенсивним, як по течії Дніпра чи Бугу. Дрібні річки Звенигородщини відігравали більше роль перешкоди у просуванні на південь, ніж колонізаційних артерій. Чергова колонізаційна хвиля дійшла Звенигородщини лише на початку XVII ст., коли регіон перебував у складі Корони.

Petro Kulakovsky

Zvynyhorodskyy District in Lithuanian time

Historical Zvynyhorodschyna covered the area around the two rivers: Mountain and Rot Tikychiv. Almost to the end of the 14th century it was ruled by the Tatars. In 1393 as a result of hike led by Skyrhayla Zvynyhorodschyna joined the Lithuanian state. Zvenyhorodskyy district of this state was formed in the first third of the 15th century as a result of military, administrative and economic measures initiated by Grand Duke Vitovt. Zvenyhorodskyy castle was one of the key points of the defense system of Lithuania, created by Vitovt. After his death Zvenyhorodskyy district was the subject of a struggle between Svydrygaylo and his opponents. Their winning contributed to a temporary transition Zvynyhoroda and his adherents to administrative subordination in Kyiv principality and the princes Olelkovych. Their dismissal of power in Kiev was practically coincided with the activation of Tatar attacks on Ukrainian lands of the Grand Duchy of Lithuania. Trying to resist them was generally less successful. Zvenyhorodskyy castle was repeatedly destroyed by the Tatars (finally – in the early 1540-ies.), and their attacks were gradually destroying the economic potential of the county, contributed to its Depopulation. The local elders measures to strengthen castle defense capability, the organization of effective defense subregion desired ef-

¹⁵⁷ Lietuvos Metrika. Knyga Nr 37. – P. 401.

¹⁵⁸ *Поліщук В.* Урядницький клан луцького старости князя Богуша Корецького (На прикладі Луцького замкового уряду, 1561–1567 роки) // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2004. Вип 8/9. – С. 274.

fect was not given. The local gentry, tradesmen and farmers moved to nearby castles – Bratslav, Cherkasy – or have been destroyed or captured during the Tatar attacks. As a result, in the middle of the 16th century Zvenyhorodschyna was practically uninhabited territory, which acted as entrepreneurship mainly for Bratslav gentry and middle class. The sub-region has become one of the centers of these forms of economic activity, as apiculturing, hunting, fishing, which could develop under adverse conditions of Ukrainian border.